

Причетність до спільноти: про історичну пам'ять і здатність обирати

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

30 СІЧНЯ 2019

Пам'ять – дивний феномен, що провокує постійні дискусії й суперечки. Це важливий інструмент ідентифікації: саме завдяки пам'яті ми можемо скласти події власного життя в історію, яка має сюжет, сенс, мету. Звісно, пам'ять не може втримати всього (ба більше, неспроможність забувати – це невроз), та й що глибше ми досліджуємо, то краще розуміємо її сконструйованість: спогади можуть не відповідати реальності, свідомість може підбудовувати їх під якийсь «сюжет», а деколи ми навіть пам'ятаємо те, що трапилося не з нами, – через насиченість інформаційного поля й емоційну залученість до якоїсь теми. Утім, спогади в буквальному сенсі прописують «проект життя» людини, уписують її в світ.

Фото: Laura Fuhrman

Звісно, ми ідентифікуємося не тільки через спогади, складені в певну історію. Ідентифікація – це ще й плід відчуття суголосності нашого життя з буттям спільноти, до якої ми належимо, і пам'ять тут набуває зовсім іншого характеру. Наприкінці 1920-х років цей загальнозрозумілий у спільноті й емоційно забарвлений набір знань про минуле отримав назву історичної пам'яті. Сформулював це поняття Моріс Альбвак, французький соціолог, ідеї якого викликали й потужний протест, і відчайдушне захоплення. Ідею історичної пам'яті критикували через нездатність суспільствам пам'ятати – бо ж це вміє тільки істота. Те, що мав на увазі Альбвак, пропонували називати якимось інакше – наприклад, колективною пам'яттю. Хай там як, історичну пам'ять можна описати (у жодному разі не претендуючи на єдино правильне визначення) як сукупність знань про минуле – щодо фактів, інтерпретації цих фактів і зв'язків між ними – які поділяє певна спільнота. Такі знання пов'язані з сильним відчуттям причетності, гордістю й розумінням відмінності від досвіду інших спільнот.

У великих спільнотах люди не мають можливості спиратися на так звану «природну» пам'ять, що формується в комунікаціях зі старшими особами – родичами й сусідами. Тому постає завдання «домовитися» про моменти, важливі для всіх, і зафіксувати їх у повсякденному житті. Це завдання беруть на себе ті, хто відповідає за відчуття єдності та спорідненості у спільноті –

тому створення нарративу про те, чому ми саме такі та звідки ця особливість взялася (бажано споконвіку) належить до завдань влади. Історія – ідеальний матеріал для формування відчуття єдності й пояснення, чому люди в цій спільноті саме такі. Зрозуміло, що історична пам'ять у цьому контексті стає засобом маніпуляцій.

У цьому сенсі історичне знання розвінчував як інструмент влади Мішель Фуко. А значно раніше німецький анархіст Густав Ландауер доволі специфічно продемонстрував негативне ставлення до потенціалу історії як ідеологічної зброї: 1919 року, як комісар освіти в Баварській соціалістичній республіці, він встиг видати єдиний декрет – про заборону викладання історії в школі.

У контексті розважань про ідеологічні маніпуляції варто нагадати про різницю між історичною наукою й історичною пам'яттю. Перша відповідає всім критеріям науки: має категоріальний і понятійний апарат, методологію, теорії, наукові школи тощо. Її мета – пошук способів отримати об'єктивне знання про минуле. Друга – це можливість непрофесіоналів долучитися до знання про минуле. Вона обов'язково емоційна (на відміну від науки), міфологічна, пов'язана з суспільними ритуалами. Великою мірою колективна пам'ять орієнтується на вихід за межі сьогодення, у позачасовість: ми беремо участь у вшануванні минулого, символічно єднаючись із історичною подією, тобто виходячи за межі часу. Так можна осмислити свою ідентичність – чим є я і моя спільнота поза мінливим «сьогодні». Історична ж наука наголошує якраз на неподоланності межі між «тоді» й «тепер». Назва книжки американського історика Девіда Лоуентала «Минуле – чужа країна» підкреслює цей єдино можливий для науковця погляд.

Проте як звичайні люди, а не професійні історики, ми прагнемо в колективній пам'яті вийти за межі «тут і зараз». Навіщо воно нам? Щоб зрозуміти, що значить бути членом спільноти, із якою ми себе ідентифікуємо, – бо хочеться бачити якийсь глибинний зв'язок, що пронизує історію: якщо він незмінний, то існування нашої спільноти – не набір випадковостей. Ушановуючи пам'ять героїв минулого, ми поділяємо з ними цінності, які здаються нам незмінними.

Ми беремо участь у вшануванні минулого, символічно єднаючись із історичною подією, тобто виходячи за межі часу. Так можна осмислити свою ідентичність – чим є я і моя спільнота поза мінливим «сьогодні».

Говорячи про бажання вийти з мінливого та сповненого випадковостей «тут і зараз», ми торкаємося поняття «спільноти долі», про яке писав Георг Зіммель. Людина перебуває відразу в кількох вимірах часу, зокрема в повсякденному з його позірною випадковістю й історичному, де зміни вже неможливі. Для свого життєвого проекту вона обирає з повсякдення й історії те, що визнає власним життям, поєднуючи час і те, що поза часом. Те, що трапилося з нею самою, може в цьому контексті бути витлумачене як прояв історичних сенсів; вдаючись до таких інтерпретацій, людина поступово обмежує розмаїття життєвих стратегій, обирає спільноту, частиною якої готова вважати себе. Утілення такої приналежності до певної «спільноти долі» споріднює життєвий жест людини з художнім актом, який поступово стає імперативним і підштовхує до практично автоматичного вибору, який відповідає загальній стратегії спільноти. Поділяючи життєву стратегію з іншими, ми фактично будуємо суспільство.

Історія поняття «спільнот долі» доволі трагічна: його використовували зокрема як обґрунтування *приреченості* членів спільноти через «кров і ґрунт» до служіння певній ідеї (у цій оптиці тих, хто не поділяє цінностей спільноти, визнають збоченцями та «п'ятою колоною»). Проте варто повернутися до позитивного сенсу поняття, підкреслюючи творчий характер «спільнот долі». Звісно, зазвичай людина не усвідомлює творчого характеру своїх виборів, волюючи вважати, що її життя наперед визначене належністю до спільноти, а не навпаки. І така визначеність справді виникає – коли людина навчається вибирати ключові події з минулого й пов'язувати їх у сюжет, у який вписане її власне життя. Розповідати історію.

Якби ми насправді були визначені «кров'ю і ґрунтом», то не могли б утворювати різних «спільнот долі», маючи однакові вихідні характеристики. А колективна пам'ять іноді об'єднує людей із картинами світу, які накласти одна на одну ніяк не виходить. Як зауважив російський дослідник Ніколай Еппле під час конференції з примирення історичних пам'ятей в Одесі 2015 року: «На одній родинній зустрічі зібралися члени моєї сім'ї, що жили в двох різних країнах, які дивним чином збігалися одна з одною на мапі». Це можливо – бо людина має здатність обирати, до якої спільноти їй належати.

Люди, про яких згадує Еппле, прочитують історію своїх «країн» дуже по-різному – формуючи сюжет довкола різних цінностей. Одні – довкола «надлюдських» (нація, країна, суспільно-політичний устрій, боротьба цивілізацій, геополітика), інші – довкола внутрішньо людських (найвища цінність життя, гідність, права людини). Навіть факти в цих історіях будуть різні, бо ж, аби розповісти сюжет, необхідно обрати факти з хаосу історичних даних.

Коли ми говоримо про маніпуляції пам'яттю, ідеться про зусилля різних сил, що намагаються вкоренити відчуття браку вибору. Інструменти, які дозволяють затягти людину в поле колективного пам'ятання через шкільні підручники історії й участь у публічних ритуалах біля

історичних місць, давно описані. Такі ритуали зазвичай мають характер ініціації (переведення в новий соціальний статус – прийняття до піонерів, скаутів, офіцерів тощо «під оком» історичної особистості) чи відтворення приналежності до спільноти (відзначення історичних дат, участю в якому ми потверджуємо підтримку базових для спільноти цінностей).

Тут варто нагадати, що одне з базових понять у студіях пам'яті – це «місця пам'яті», про які писав французький історик і теоретик історичної пам'яті П'єр Нора. Місця пам'яті – це місця, символічна наповненість яких дозволяє розгортати перед присутніми цілий історичний наратив й підштовхує до відчуття спорідненості зі спільнотою, чия пам'ять тут репрезентована. Прочитати наратив, звісно, може тільки той, хто знає базові ідеї та способи їх інтерпретації: місця пам'яті «працюють» тільки для підготованих членів суспільства. Це не обов'язково меморіали, місцем пам'яті може бути навіть пісня – для Франції це, наприклад, «Марсельєза». Нора наголошує на примусовості участі в ритуальних заходах у місцях пам'яті й на визначеності поведінки (емоцію, якої вимагають від присутніх, він називає «смертельною серйозністю»). Ця концепція викликала неабиякий супротив, бо зачепила сферу емоційного входження до історичної пам'яті.

Ми запитуємо минуле про те, як нам жити, на що спрямовувати власні зусилля, як вибудовувати стосунки зі світом.

Маніпулятивність і примусовість практик пам'ятання для деяких теоретиків виявляється останньою точкою пошуку: викривши маніпулятора, ми стали вільніші. Так і є. Але я хотіла б наголосити на неминучості та продуктивності співіснування кількох стратегій пам'ятання в єдиному просторі. Люди можуть розуміти одну комеморативну мову (тобто знати поняття і способи інтерпретації подій, які в суспільстві вважають правильними), але мати різні підходи до сприйняття минулого. Багатовекторність тлумачень, зосередженість на різних сюжетних лініях і способах пам'ятання, різне співвідношення локальної й загальнодержавної пам'яті – все це збагачує простір публічного обговорення минулого. Поль Рікер говорить про переваги «демократичного диссенсусу» в сфері пам'ятання. Що вищий у державі рівень політичного контролю, то вужчий буде коридор можливих інтерпретацій подій. Тоталітарні суспільства тяжіють до затвердження єдиного способу тлумачення минулого, караючи за вихід за його межі.

Вибір іншої стратегії пам'ятання вимагає в такій ситуації мужності й готовності відстоювати власні цінності. Ось тут ми й повертаємося до питання ідентичності й зусилля людини щодо вибору «спільноти долі», яка почне визначати її дії, її екзистенційний жест. Приклади спротиву політиці пам'яті в тоталітарному суспільстві показують можливість опору. Ми запитуємо минуле про те, як нам жити, на що спрямовувати власні зусилля, як вибудовувати стосунки зі світом.

Коли йдеться про різні стратегії пам'ятання, неминуче доводиться спитати: а на чому будуються ці стратегії? Будь-яка розповідь про минуле починається з запитання, яке ми поставили йому з моменту «тут і зараз». Саме це запитання змушує аналізувати окремі категорії історичних фактів і визнавати інші незначними. Для історичного дослідження це рутинна професія: те, що вивчаємо, визначає джерела. В історичній пам'яті діє трохи інший принцип: тут ми теж обираємо джерела й факти, але йдеться про побудову ідентичності, а ідентичність ґрунтується на цінностях.

Повернімося до двох різних країн, що дивним чином збігаються на мапі. Мешканець однієї з них має дуже славу історію, повну досягнень, перемог і важкої праці – його стратегією пам'ятання керує гордість за причетність до великої країни, до великої спільноти людей, що поклали життя заради створення нового світу. Він знає про те, що були, наприклад, репресії, масовий голод, політичні злочини. Він визнає, що це трагедія – але... Оце «але» окреслює ціннісний горизонт. Мешканець іншої країни будує пам'ять, скажімо, довкола жесту опору особи, що потрапила під колеса репресивної машини й намагається в ГУЛАГу зберегти людське обличчя – приміром, жінка риб'ячою кісткою й обривками ниточок вишиває картинку, творить клаптик краси (дуже непрактична дія, чи не так?). І він скаже, що знає про досягнення, але... І знов «але» визначає ціннісний горизонт того, хто розповідає історію. В одному випадку на вершині ієрархії опиниться велика надлюдська цінність, а в іншому – життя й гідність людини.

Таке протиставлення, звісно, примітивізує багатовимірність простору історичної пам'яті. Мені йшлося не про те, аби вказати на двобій добра і зла, у якому ясно, де зло. Важливо було наголосити на неможливості зрозуміти дієвість тої чи іншої стратегії пам'ятання поза контекстом базових цінностей, на яких її побудовано.

Ми долучаємося до «спільноти долі», потребуючи зробити великий етичний вибір і шукаючи точок опори в сучасному світі. Минуле в цьому дуже допомагає – людині природно пов'язати події єдиною схемою інтерпретації, вписати в неї вже власний життєвий проєкт і «розповідати» своє життя, проживаючи його. Ми шукаємо сюжету, який міг би стати фреймом нашого проєкту. І боїмося бути ошуканими – тому викриваємо маніпулятивні техніки влади, що штовхає нас на мінне поле симулякрів, де серед наймогутніших історична пам'ять. На жаль, останніми

роками вона стала зброєю не тільки інтелектуальною, а й гарячою, такою, що вбиває через бажання вписати себе в певний героїчний сюжет, відчувши раптом його «повернення». Тож інколи хочеться вийти з аналітичного поля та зробити жест, симетричний учинкові Густава Ландауера. Але пам'ятаймо, що свою «спільноту долі» ми все ж таки здатні обрати.

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

30 СІЧНЯ 2019